

Кулалиева К.О.

«МАНАС» ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК-ТЕМАТИКАЛЫК
КӨРСӨТКҮЧҮ (ТҮЗҮҮ ТАЖРЫЙБАСЫНАН)

Кулалиева К.О.

СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ЭПОСА «МАНАС»
(ИЗ ОПЫТА СОСТАВЛЕНИЯ)

К.О. Kulalievа

SUBJECT-THEMATIC INDEX OF THE EPIC MANAS (ON THE BASIC
EXPERIENCE OF EPIC COMPOSITION)

УДК: 398.22

Бул макала «Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүү маселесине арналган. Макалада көрсөткүчтү түзүүнүн маани-маңызы жана методологиясы боюнча маселелер козголду. Ошондой эле иштин жүрүшүнүн алгачкы этабында аткарылган жумуштардын жыйынтыгы боюнча корутундулар, иштин жалпы мазмуну, этаптары боюнча маалымат берилди. Көрсөткүчтү түзүүдө кайсы манасчылардын варианттары тандалып алына тургандыгы болжолдуу түрдө аныкталды. Макала изилдөөнүн объектисин түзүп, көрсөткүчкө киргизиле турган сюжеттик-тематикалык бөлүмдөрдү окумуштуулардын кенен чөйрөсүнө тааныштыруу максатын да көздөйт. Эмгек долбоорду ишке ашыруунун алгачкы гана кадамдарында аткарылган иштин мазмунун өз ичине камтыды, иштин жүрүшүнүн мындан кийинки этаптары келечекте жарыяна турган макалалардан орун алат. Бул макала Кыргыз-Түрк «Манас» университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын колдоосу менен ишке ашырылып жаткан долбоордун алкагында даярдалды.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, сюжеттик-тематикалык көрсөткүч, манасчылар, «Манас» эпосунун варианттары, сюжет.

Данная статья посвящена проблеме создания сюжетно-тематического указателя (индекса) эпоса «Манас». В статье подняты вопросы о сущности и методологии создания индекса. Также дана информация о результатах проделанной работы, общем содержании и этапах исследования, также приблизительно определены варианты манасчи, которые будут выбраны для составления индекса. Статья также преследует цель ознакомления широкой круг ученых сюжетно-тематическими частями, включенных в указатель. В труде описаны выполненные работы проделанные на начальном этапе проекта, содержание дальнейших выполненных работ по проекту, будут опубликованы в следующих статьях. Эта статья подготовлена в рамках проекта Кыргызско-Турецкого университета «Манас» и при поддержке Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Ключевые слова: эпос «Манас», сюжетно-тематический указатель, манасчи, варианты эпоса «Манас», сюжет.

This article is devoted to the problem of creating plot and thematic index of the epic «Manas». The essence and methodology of creating index matters were arisen in the article. Information about the summary of the results of the work carried out at the initial stage of research, brief contents of the work and its phases was given. While compiling the index there was hypothetically identified which of the variants of the narrators

of the Epic «Manas» would be used. The article being the object of the research aims at introducing a wide range of scientists subject thematic chapters included in the index. The present paper has involved the results of the fulfilled tasks of the project that had been planned for the earliest stages of the realization of the project. The following procedures of the realization of the project will be published in the future articles. The article has been prepared within the framework of the project supported by Kyrgyzstan-Turkey University «Manas» and National academy of sciences of Kyrgyz Republic.

Key words: epic «Manas», plot and thematic index, manaschy (narrator of Manas), variants of the epic «Manas», plot.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин, түрк дүйнөсүнүн жана жалпы эле адамзаттын баа жеткис руханий мурасы. «Манас» эпосунун үчилтиги 2013-жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастарды коргоо боюнча репрезентативдик тизмесине Кыргызстандын атынан катталган.

Эпостун варианттарын жарыялоо, изилдөө жана башка тилдерге которуу иштери бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен. Кыргыз элиндеги башка эпостордон көлөмү жана вариантынын көптүгү менен айырмаланган бул эпос, кыргыз эпос таануу илиминин өзөгүн түзүп, ар түрдүү багытта терең изилдөөнү талап кылат. Эпостун тексттерин изилдөө, жарыялоо иши КР УИА тарабынан колго алынып, ар түрдүү жылдары түрдүү манасчылардын варианттарынын академиялык басылышы жарыкка чыгарылды, алардын айрымдары электрондук түрдө элдин кеңири катмарына сунушталды.

«Манас» эпосу боюнча жалпы систематизация, каталогизация иштеринин жүргүзүлүшү эпосту изилдөө иштеринин абалын бир топ жеңилдетет. Түзүлө турган ««МАНАС» ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК-ТЕМАТИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧҮ» түрдүү аймактагы манасчылардын варианттары боюнча эпостун сюжеттик, тематикалык өзгөчөлүгүн таанып билүүгө, варианттарды салыштырып изилдөөгө, манасчылардын варианттарындагы айырмачылыктарды жана жалпылыктарды алып чыгууга, поэтикалык ыкмаларындагы үндөштүк менен айырмачылыктарды аныктоого ж.б. мүмкүнчүлүк түзөт. Акыркы жылдары «Манас» эпосунун идея-темасына, маани-мазмунуна бурмалоолордун, жат көрүнүштөрдүн кирип кетүү коркунучу туулуп жатканы жалпыга маалымдоо каражаттары тарабынан да, окумуштуулар тарабынан да кызуу талкууга алынып, эпос күйөрмандарынын

тынчын алгандыгы белгилүү. Эпосту дүйнөлүк фольклористиканы изилдөөнүн алдыңкы ыкмаларына таянуу менен системага салып изилдөө, түрдүү каталог, көрсөткүчтөрдү түзүү жумуштарын аткаруу, изилдөөлөрдүн нукура илимий салттарын улоо жана аны жаңы баскычка көтөрүү маанилүү жана учурдун талабына ылайык маселелерден деген пикирдебиз.

Бүгүнкү күнгө чейин классикалык деп таанылган С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттары боюнча да системалаштырылган мотивдик, сюжеттик же тематикалык көрсөткүч түзүлгөн эмес. Эпостун тексттеринин толук түрдө, комментарийлери менен КР УИА тарабынан басылып чыгып жатканы – изилдөөчүлөр үчүн чоң жаңылык жана изилдөө үчүн түзүлүп берилген маанилүү жагдай. Албетте, «Манас» эпосу боюнча Кыргызстанда да, чет өлкөдө да илимий изилдөөлөр өтө көп жарыяланган жана азыр да жарыяланууда, бирок мындай масштаб жана көлөмдү камтыган иш (бардык аймактагы айтуучулардын варианттарын камтыган сюжеттик-тематикалык көрсөткүч түзүлө элек) аткарыла элек.

Илимде «индекс» түрүндө да колдонулган «көрсөткүч» деген бул түшүнүк, латын тилинен алынып, тизме же реестр [1] дегенди билдирет. Ал эми сюжеттик көрсөткүч бул – эпикалык же башка жанрдагы чыгарманын сюжетинин классификацияланган жана систематизацияланган каталогу (тизмеси) болсо, тематикалык көрсөткүч – эпикалык же башка жанрдагы чыгармада чагылдырылган белгилүү бир темалардын тизмеси, каталогу [2].

Мына ушундай «Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүү үч этапта ишке ашырылмачы. Бул эпостун көлөмүнүн чоңдугу жана бардык аймактардагы манасчылардын варианттарын камтууга аракеттенгенибизге байланыштуу келип чыккан зарылчылык болду.

Төмөнкү таблицада жалпы көрсөткүчкө киргизүү үчүн изилдөө объектиси катары тандалып алынган варианттардын тизмеси, ишти аткаруу этаптары, аймактар боюнча бөлүштүрүлүшү, манасчынын аты, фамилиясынын көрсөткүчтө берилген кыскартылган түрү берилди.

Этап	Аймактар	Манасчылар	Шарттуу кыскартуу
I этап	Нарын аймагы (Тянь-Шань мектеби)	Сагымбай Орозбаков Молдобасан Мусулманкулов Багыш Сазанов Шапак Рысмендеев	С. О. М. М. Б. С. Ш. Р.
II этап	Ысык-Көл аймагы Чүй аймагы	Саякбай Каралаев Мамбет Чокморов Шаабай Азизов Акмат Рысмендеев	С. К. М. Ч. Ш. А. А. Р.
III этап	Кыргызстандын түштүк аймагы Кытай аймагы	Мурат Калбаев Жаңыбай Кожеков Жусуп Мамай Эшмат Мамбетжусуп	М. К. Ж. К. Ж. М. Э. М.

Эскертүү: Иштин жүрүшүндө бул бөлүштүрүүгө алымча-кошумча кириши мүмкүн.

Бардык аймактардагы манасчылардын өкүлдөрүнүн вариант деңгээлине чейин көтөрүлө алган тексттери изилдөө объектисин түздү. Ошондой эле КР УИАдан варианты китеп болуп басылып чыккан жана басмага даярдалып жаткан манасчылардын варианттары тандалып алынды.

Ишти аткаруунун методологиясы жана тема тандоо принциптерине келе турган болсок, көрсөткүчкө кире турган темалар сюжет жана темаларды талдоо, салыштыруу (1. Сюжеттик тектештирме. 2. Сюжеттик-типологиялык салыштыруу) аркылуу тандалып алынат жана темалар манасчылардын варианттарында кандай өзгөчөлүктө, тартипте берилгенине карата жалпы көрсөткүчтөн орун алат. Темаларды тандоодо *элдик эпостун* өзгөчөлүктөрү, анын *традициялуулугу* (окуялардын кенен мезгил жана мейкиндикти камтышы, сюжеттүүлүк, драматизм, тарыхка негизделген патриоттук мазмуну ж.б.), *элдик баатырдык эпостун* спецификалык мүнөзү (башкы каарман, баатырлар, согуштар, эрдиктер, курал-жарак, ат ж.б.), айрым темаларды көрсөткүчкө киргизүүдө *эпоско мүнөздүү композициялык ыкмалар* (типтүү жерлер, байланыштыруучу элементтер) эске алынды.

Темалар такталып, тандалып алынган соң түзүүчүлөрдүн арасында бөлүштүрүлдү жана тексттерди талдоо аркылуу көрсөткүч түзүү иши башталды. Тексттер окулуп, тандалып алынган темага тиешеси бар ички темалар кошо аныкталып алынды, мисалдар келтирилди. Айрым темалар илимий классификацияланышына таянуу менен же эпосто колдонулган өзгөчөлүгүнө жараша классификацияга дуушар болду. Изилдөө ишин жүргүзүүдө талдоо, салыштыруу, жиктештирүү (классификациялоо) ыкмалары пайдаланылды. Изилдөөнүн тексти кыргыз тилинде жазылып, түрк тилине которулат.

«Манас» эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчүн түзүүнүн I этабында «Манас» эпосунун С.Орозбаков, М.Мусулманкулов, Б.Сазанов, Ш.Рысмендеевдин варианттары боюнча сюжеттик окуялар жана темалар тандалып алынат, системага салынат жана тизмеге киргизилет.

Манасчылардын Нарын мектебине кире турган Тыныбектен жазылган айрым үзүндүлөр бул көрсөткүчтүн объектиси катары каралган жок. Анткени бул залкар манасчыдан жазылып калган эпостун үзүндү-бөлүмдөрү чыгарманын мазмунун толук камтыбайт.

Ошондой эле Тоголок Молдо менен Ыбрай Абдрахмановдун варианттарын да азырынча көрсөткүчкө киргизбей турууну чечтик. Бул ириде алардын жазгыч манасчылар болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Жалпы көрсөткүчкө (3 этапты камтыган) киргизүү үчүн тандалып алынган сюжеттик-тематикалык бөлүмдөр төмөнкү тизмеде берилди.

№	Бөлүм аты же тема	№	Бөлүм аты же тема
1.	Манастын сюжеттик өзөк окуялары	19	Конок күтүү
2.	Көч	20	Тамак-аш
3.	Учурашуу	21	Бага
4.	Той, аш	22	Элдер, уруулар
5.	Улуттук оюндар	23	Мекен
6.	Жаныбарлар	24	Достук, биримдик
7.	Өсүмдүктөр	25	Кеңеш
8.	Кесип, өнөр	26	Даанышмандык, насаат
9.	Элдик медицина	27	Арман
10.	Сыйкырдуу күчтөр	28	Дин
11.	Түш	29	Мезгил
12.	Боз үй	30	Табият
13.	Каармандар	31	Аалам
14.	Ат (тулпарлар)	32	Махабат
15.	Курал-жарак	33	Карама-каршылыктар
16.	Кийим-кече	34	Илим
17.	Өлүм	35	Тил
18.	Турмуш-тиричилик буюмдары (идиш-аяктар, эмгек куралдары)	36	Адамдык сапаттар

Иштин жүрүшүндө бул тизмеге кошумча-алымчалар киргизилиши мүмкүн.

Сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтү түзүү ишинин I этабында эпостун басылып чыккан төмөнкү варианттары пайдаланылууда:

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу, 1-кит. С. Орозбаковдун варианты боюнча. КР УИАнын Адабият жана искусство институту. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 568-б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу, 2-кит. С. Орозбаковдун варианты боюнча. КР УИАнын Адабият жана искусство институту. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 800-б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу, 3-кит. С. Орозбаковдун варианты боюнча. КР УИАнын Адабият жана искусство институту. - Б.: Кыргызстан, 1995. - 672-б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун айтуусу боюнча IV том. - Б.: Шам, 1997. - 612-б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу, 5-кит. С. Орозбаковдун варианты боюнча / КР УИА-11.

нын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. - Б.: Шам, 2006. - 756-б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 6-китептин уландысы жана 7-кит.: С. Орозбак уулунун айтуусу боюнча академиялык бас. / Даярдаган С. Мусаев. - Б.: Турар, 2014. - 792 б.

МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 8-жана 9-кит.: С.Орозбак уулунун айтуусу боюнча академиялык бас. / Түзгөн жана даярдаган С. Мусаев. - Б.: Турар, 2014. - 800-б.

МАНАС. Баатырдык эпос. М.Мусулманкуловдун варианты боюнча. Түз. Ж.Өмүралиева. - Б.: Бийиктик плюс, 2017. - 738-б.

МАНАС. Баатырдык эпос. Б.Сазановдун варианты боюнча. Түз. З.Кулбаракова. - Б.: Бийиктик плюс, 2017. - 468-б.

МАНАС. Ш. Рысмендеевдин варианты боюнча. Түз. А. Жайнакова. - Б.: Газета KG, 2013. - 328-б.

Көрсөткүчтү түзүүдө эпос таануу боюнча чыккан илимий-теориялык жана методологиялык адабият жардамчы болду. Атап айтсак, В.Жирмунскийдин [3], Е.Мелетинскийдин [4], В.Проптун [5], С.Неклюдовдун [6], Р.Кыдырбаеванын [7], Ө.Чобаноглунун [8], К.Райхлдын [9], Ц.Селееванын [10] ж.б. эмгектерине кайрылууга туура келди.

Адабияттар:

1. <http://www.ozhegov.com/words/11002.shtml>
2. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1154679>
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л.: Наука, 1974.
4. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники. Изд. 2-е, испр. - М.: Вост. лит., 2004. (М., 1963).
5. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. - Москва, 1976. - 324 с.
6. Памятники книжного эпоса Запада и Востока / Сост. С.Ю. Неклюдов, Н.В. Петров. Указатель С. С Макаров. М.: ИНФРА-М, 2017.
7. Раиса Кыдырбаева. Эпос Манас. Генезис. Поэтика. Сказительство. - Б.: Шам, 1996. - 490 с.
8. *Özkul ÇOBANOĞLU (2003) Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara.
9. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. Пер. с англ. В. Трейстер под ред. Д.А. Функа. - М.: Восточная литература, 2008 [Pdf-10.6M].
10. Селеева Ц.Б. Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». Элиста: КИГИ РАН. 2013.

Рецензент: к.филол.н., профессор Абакиров К.